

“באנו לשנות”: גרעיני התיישבות בערי פריפריה

יעל שמריהו-ישורון וגיא בן פורת

מחקר זה עוסק במדיניות ההתיישבות של גרעיני עמותות בערי הפריפריה בישראל ובבחינת היחסים בין המדינה ומוסדותיה לבין המתיישבים והתושבים הוותיקים. כדי להסביר את המדיניות ואת השלכותיה השתמש המחקר במושגים של הנדסה דמוגרפית וג'נטריפיקציה. מושג הנדסה הדמוגרפית מתייחס למדיניות מכוונת של התיישבות שנועדה לחזק את שליטת המדינה באזורי הספר. ג'נטריפיקציה היא מושג שהתייחס במקור לכניסה לא מתוכננת של אוכלוסיות ממעמד בינוני-גבוה לשכונות עוני והשפעתן על השכונות. הג'נטריפיקציה מיוחסת לרוב למניעים כלכליים ולכוחות השוק, אבל בשנים האחרונות מוקדשת תשומת לב מחקרית לתפקיד המדינה בתהליך. מחקר זה מציג מניע התיישבותי חדש שטרם נחקר בתופעת הג'נטריפיקציה, והוא המניע האידאולוגי. נטען כי תהליכי ג'נטריפיקציה מתרחשים גם במקרה של התיישבות של קבוצות אוכלוסייה חזקות בערי הפריפריה ממניעים אידאולוגיים. התיישבות זו משמשת כאסטרטגיה מדינית בהנדסה דמוגרפית לחיזוק ערי הפריפריה, ולפיכך היא מקבלת תמריצים ועידוד מן השלטון המקומי והמרכזי. המחקר בוחן את השלכותיה של התיישבות זו ואת מערכות היחסים הנוצרות בערים בין “מקומיים” לבין “מהגרים”. לצורך המחקר נערכו ראיונות עומק עם 60 מרואיינים – קובעי מדיניות, חברי גרעינים ותושבים ותיקים – וכן נותחו מסמכי מדיניות העוסקים בקהילות ובפיתוח הנגב. מניתוח הראיונות

* יעל שמריהו-ישורון, המחלקה למנהל ומדיניות ציבורית, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע.

דואר אלקטרוני: yael7718@gmail.com

פרופ' גיא בן פורת, המחלקה לפוליטיקה וממשל, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע.

דואר אלקטרוני: gbp@som.bgu.ac.il

והמסמכים התגבשו והתחדדו תמות מרכזיות העוסקות בתיאור המפגש בין האוכלוסיות, מפגש שנוצר מן החיבור בין ג'נטריפיקציה אידאולוגית לבין הנדסה דמוגרפית. התמות כוללות פערים בין חברי הגרעינים, קובעי המדיניות והתושבים המקומיים בכל הנוגע לתפיסה של הגדרת הבעיה בערים ופתרונה, למאבק על הזכות להיקרא "ציוני" ועל סטטוס החלוציות, לתחושת זרות עמוקה לנוכח פערים פריפריאליים-עדתיים בין האוכלוסיות ולתחושות אמביוולנטיות כלפי ההתיישבות.

מילות מפתח: עיירות פיתוח, יישובי ספר, הגירה פנימית, מדיניות ממשלתית, יחסי מרכז-פריפריה, ציונות, נגב, ירוחם, דימונה, פיזור אוכלוסין, אזורי פיתוח, ג'נטריפיקציה

בסיסי צה"ל יורדים דרומה, חברות הייטק פותחות כאן סניף, כל הדיבור סביבן נגוע במנטרת האוכלוסייה האיכותית. האם מישוהו מאנשי המרכז הבאים הנה בסבב מחזורי תהה ולו לרגע עם עצמו, כיצד מרגיש הילד שעומד מולם ושומע אותם אומרים לו שהאוכלוסייה האיכותית שתבוא מבחוץ היא התשועה והישועה? (פרץ, 2014).

עידוד הגירה של אוכלוסיות המוגדרות "חזקות" ליישובים המוגדרים "חלשים" הפך בשנים האחרונות למדיניות מוצהרת, שנועדה לחזק את מעמדם של יישובים אלו. המדינה, באמצעות משרדי הממשלה השונים, תומכת במהלך זה ומשקיעה משאבים במטרה לעודד את התיישבותם של גרעיני צעירים בערי פריפריה ולסייע לה מתוך תפיסה הרואה בקבוצות אוכלוסייה הבאות מבחוץ, המתוארות כצעירות, משכילות, בעלות יוזמה ואידאליסטיות, כוח העשוי לתרום לצמיחת הערים. מניה וביה, ערים אלו מתוארות כ"חלשות" וכזקוקות לעזרה מבחוץ. מעבר של אוכלוסיות אמידות לשכונות עניות או מוחלשות מוכר בעולם כג'נטריפיקציה. בעקבות התושבים האמידים מגיעים אל שכונות עוני עסקים חדשים והשקעות של הרשויות המשפרות את פני השכונה ואת השירותים המוענקים לתושביה, ובעקבות כך עולים בהן מחירי הדיור. ואולם, תהליכים אלו דוחקים לשוליים או אל מחוץ לשכונה את התושבים הוותיקים ופוגעים באופייה הקהילתי של השכונה.

תהליך הג'נטריפיקציה מקושר לרוב לכלכלת השוק וליוזמות פרטיות, אבל לעתים מדובר באסטרטגיה שהמדינה היא סוכן מרכזי שלה (Lees, Bang Shin, & López, 2016). במדיניות ההגירה הפנימית, שניתן לתארה כ"הנדסה דמוגרפית", המדינה מבקשת לעצב מחדש את המרחב ולשנות את היחסים בין מרכז לבין פריפריה באמצעות הענקת תמריצים. בעידן הנאו-ליברלי אינטרסים כלכליים פרטיים משולבים אפוא במדיניות ממשלתית ומעצבים מחדש מרחבים עירוניים. לעתים, כמו בישראל,

עידוד ההגירה לפריפריה נעשה לא רק בתמריצים כלכליים, אלא גם בשיח אידאולוגי המתאר את המעבר במושגים של שליחות המקנה יוקרה למי שמעתיקים את מגוריהם לערי הפיתוח. ואולם, ההנדסה הדמוגרפית מציבה זה מול זה בני מקום ומתיישבים חדשים, תפיסות שונות של זהות אתנית-מעמדית והגדרה שונה של צרכים ומטרות. מדיניות המעודדת מעבר של קבוצות המוגדרות "אוכלוסייה חזקה" אל ערים המתוארות (במפורש או במרומז) "חלשות" מתוארת כמדיניות שתיטיב עם כולם. עם זאת, לא מן הנמנע שמפגש זה מעורר התנגדויות, ומטרתו ותוצאותיו מקבלות פרשנויות שונות. מאמר זה מבקש לבחון את מדיניות התיישבות בפריפריה הישראלית באמצעות שני גרעיני התיישבות בשתי ערים דרומיות, דימונה וירוחם. דרך עיניהם של מעצבי המדיניות, המתיישבים והתושבים הוותיקים נבחנות התפיסות המלוות את תכנית התיישבות והשלכותיה, כפי שהשחקנים השונים מפרשים אותן. בניתוח של המדיניות הממשלתית ושל המפגש בין תושבים ותיקים לבין תושבים חדשים נעשה שימוש בשני מושגים מרכזיים. הראשון, הנדסה דמוגרפית, משמש להסבר המדיניות הממשלתית, המעודדת אוכלוסיות מן המעמד הבינוני להתיישב ביישובים מוחלשים ולחזקם, והתמריצים הכלכליים והאידאולוגיים שבבסיסה. השני, ג'נטריפיקציה, ישמש להסבר מערכת היחסים החדשה הנוצרת באותם אזורים בין תושבים ותיקים לבין תושבים חדשים. כדי לתאר את התופעה הנחקרת במדויק ייעשה שימוש מחודש במושג הג'נטריפיקציה, המתיחס למעבר של אוכלוסיות חזקות מבחינה כלכלית לשכונות עניות, מתוך התייחסות למניעי התיישבות שאינם בהכרח או אינם רק כלכליים-אינדיבידואליים, אלא אידאולוגיים ונתמכים במדיניות ממשלתית. החיבור בין שני המושגים – הנדסה דמוגרפית וג'נטריפיקציה – יאפשר להסביר את השלכות התיישבות האידאולוגית בערי הפריפריה ואת מערכת היחסים הנוצרת בין התושבים הוותיקים לבין התושבים החדשים.

המחקר מתבסס על ראיונות עומק עם פוליטיקאים מקומיים, חברי גרעיני התיישבות ותושבים מקומיים שנעשו כדי ללמוד כיצד השחקנים השונים תופסים את התפקיד של גרעיני התיישבות ואת תרומתם לעיר וכדי לנתח את המתח בין התפיסות השונות. השאלות המרכזיות הנבחנות במחקר זה עוסקות בתפיסות של המתיישבים החדשים והוותיקים בנוגע לערי הפריפריה ובפרשנותם לפער בין מרכז לבין פריפריה, במערכת היחסים בין הקבוצות, בזהויות האתניות והמעמדיות המתגבשות במפגש ביניהן, במרקם היחסים הנוצר בעיר ובמקומה של כל קבוצה במערכת היחסים הזאת.

הנדסת המרחב

פעילותה של המדינה המכונה "הנדסה דמוגרפית" (McGarry, 1998) מבקשת להתערב בתהליכים הדמוגרפיים כדי להשיג יעדים פוליטיים, ביטחוניים, חברתיים או כלכליים. המדינה יוזמת, מתכננת ומבצעת מדיניות התיישבות ככלי לשליטה, לניהול המרחב

ולהחלת ריבונותה (Weiner & Teitelbaum, 2001). מדינות רבות משתמשות בניהול האוכלוסייה באזורים מסוימים, בעיקר באזורי ספר, באזורים שנויים במחלוקת או באזורים המיושבים על-ידי מיעוטים על מנת לקדם מטרות בעלות משמעות לאומית רחבה יותר, פוליטיות וגאוגרפיות, כגון חיזוק שליטה מרחבית טריטוריאלית, הגנה על הגבולות וחיזוק הלאום הדומיננטי. ההנדסה הדמוגרפית היא פרקטיקה של שליטה וריבונות הכוללת התקה של אוכלוסייה המוגדרת עוינת במטרה להחליש את כוחה או בעידוד סוכנים של המדינה להגר אל הספר כדי למלא את התפקיד שהמדינה מייצעת להם – חיזוק השליטה בספר (McGarry, 1998).

העברת אוכלוסייה נעשית לא רק באמצעי כפייה, אלא גם באמצעות תמריצים שונים שהמדינה מעניקה, המיועדים למשוך את האוכלוסייה הרצויה אל אזורי הספר (McGarry, 1998). כניסתם של מתיישבים אל מה שמכונה ספר בחסות של סמכות פוליטית, מייצרת הבחנה ביניהם לבין קבוצות אחרות בספר, ילידיות או מהגרות, שאינן מזוהות עם המדינה ועם מטרותיה ואינן זוכות לתמיכה דומה (Weiner & Teitelbaum, 2001). לעתים מצטרפים אל קבוצת המהגרים הראשונה שהתבססה בספר מהגרים נוספים המודעים ליתרונות החומריים של "הסתפחות אל החוק". ואולם, רצונה של הקבוצה המייסדת לשמר את מעמדה ואת יתרונה היחסי עלול לשמר את ההבדלים בין המתיישבים-מהגרים החדשים לבין הוותיקים ולהוסיף להבחנה בין האוכלוסייה הילידית לבין האוכלוסייה המתישבת גם הבחנה בין מתיישבים השייכים לכאורה לקבוצת הרוב (Abu-Laban, 2001; Pearson, 2000). ניתן להניח גם מצב הפוך, שבו מתיישבים חדשים נהנים מיתרון על פני קודמיהם בשל מעמדם בתוך קבוצת הרוב ובזכות התפקיד או השליחות שהם מייצגים לעצמם בהנדסה הדמוגרפית.

הג'נטריפיקציה, שיוחסה בעבר לאינטרסים פרטיים ולכלכלת השוק מתוארת כיום גם כאסטרטגיה שהמדינה היא סוכן מרכזי שלה, בדומה לתהליכי ההנדסה הדמוגרפית שהמדינה ממלאת בהם תפקיד מרכזי (Lees et al., 2016). המחקר על ג'נטריפיקציה החל כתיאור תהליך שבו שכונות עניות ושכונות של מעמד הפועלים בעיר הפנימית משופצות על-ידי הזרמת הון פרטי של רוכשי דירות ושוכרים מן המעמד הבינוני (Smith, 1986). מתיישבים חדשים, המתוארים כ"חלוצים עירוניים", לרוב צעירים רווקים מן המעמד הבינוני, הנכנסים לשכונה ענייה ומוזנחת בעקבות מחירי הדיור הנמוכים, משפצים בתים, פותחים בתי עסק ובזכות מעמדם וכוחם הפוליטי מביאים להשקעות ציבוריות המשפרות את התשתיות במקום. שינויים אלו פוגעים לעתים בעסקים קטנים מקומיים, וההתפתחות הכלכלית מעלה את ערך הנדל"ן ומאלצת את האוכלוסייה המקומית להידחק לאזורים זולים יותר. לעתים היא אף גורמת לעיקרתם, בייחוד של צעירים בני המקום שאינם מצליחים לעמוד במחירי הדיור הגואים (Lees, Slater, & Wylie, 2008). בעשורים האחרונים התרחב השימוש במונח ג'נטריפיקציה, וכיום הוא נחקר כתופעה כללית בעלת שכיחות גלובלית המשמשת אסטרטגיה של מדיניות ותהליך הזוכה לעידוד של ממשלות (Lees et al., 2016; Smith, 2002). הג'נטריפיקציה מתרחשת

גם בעיירות ובאזורים כפריים (Smith & Phillips, 2001), והיא מתוארת לא רק ככניסת אוכלוסייה חדשה למבנים ישנים ושיפוצם, אלא גם כתוספת בנייה חדשה באזורים מוחלשים (Davidson & Lees, 2005). לעתים גם אין מדובר בהתחלפות של האוכלוסייה הוותיקה באוכלוסייה חדשה, אלא בהצטרפות של אוכלוסייה ממעמד כלכלי גבוה יותר (Butler, 2007; Cameron, 2003). תופעת הג'נטריפיקציה מזוהה עם מניעים נוספים מלבד המניע הכלכלי של המעמד הבינוני המזהה הזדמנות במרכזי ערים. כך נחקרו מניעים של איכות חיים ותיירות ונחקרו אוכלוסיות מגוונות – סטודנטים, קהילות שער ומעמד גבוה – המחליפות את המעמד הבינוני (Bridge, 2003; Butler, 2007; Gotham, 2005). לבסוף, הרחבת המחקר על תופעת הג'נטריפיקציה בעולם מדגישה את השפעתם ואת התערבותם הפעילה של המדינה ושל השלטון המקומי כסוכנים עיקריים בתופעת הג'נטריפיקציה, המשמשת בין היתר אסטרטגיה כלכלית של מדינות נאו-ליברלית עירונית (Lees, 2007; Smith, 2002) ואסטרטגיה לשמירה על איוון ועל סדר חברתי (Uitermark, Duyvendak, & Kleinhaus, 2007). בעקבות התרחבות המונה טען קלרק (Clark, 2005) כי תופעת הג'נטריפיקציה אינה קשורה בהכרח למיקום או להקשר מסוימים, כל עוד היא כרוכה בשינוי של האוכלוסייה כך שהאוכלוסייה החדשה היא בעלת מעמד חברתי כלכלי גבוה יותר מן האוכלוסייה הוותיקה וכל עוד התהליך כרוך בשינוי בסביבה הבנויה באמצעות השקעה חוזרת בנכסים.

ההנדסה הדמוגרפית המשמשת את המדינה לניהול המרחב באמצעות תמריצים כלכליים לעידוד הגירה של אוכלוסייה חזקה לפריפריה מעוררת גם התנגדות וביקורת (Öktem, 2008; Uitermark et al., 2007). המעמד המועדף שהתהליכים מקנים לקבוצה המהגרת מנצח פערים כלכליים-חברתיים (Seker, 2007) ויוצר עוינות בין הקבוצות השונות (McGarry, 1998). התושבים החדשים, בני המעמד הבינוני, נוטים לנתק את עצמם מן השכנים האמידים פחות, לעתים בתמיכת הרשויות. לעומתם, מצבם של תושבי השכונה הוותיקים, המסומנים כמי שזקוקים לעזרה חיצונית של בני המעמד הבינוני הבאים להחיות את שכונתם, עלול להידרדר. כניסתה של אוכלוסייה ממעמד בינוני מייצרת ביקוש ושירותים שמעבר ליכולתה הכלכלית של האוכלוסייה המקורית (Uitermark et al., 2007), דוחקת אוכלוסייה ותיקה אל מחוץ לשכונה (Podagrosi & Vojnovic, 2008; Slater, 2011) ומחדדת שאלות של זהות והזדהות.

המרחב הישראלי-יהודי

החל משנותיה הראשונות של המדינה ועד ימינו נעשה בישראל שימוש באסטרטגיות של הנדסה דמוגרפית לצורך שליטה מרחבית טריטוריאלית באמצעות "ייחוד המרחב" ופיזור האוכלוסייה היהודית בספר (ח'מאיסי, 2011). מכיוון שתושבים ותיקים הסתייגו ממעבר לספר, למעט במסגרות של התיישבות שיתופית ובמספרים קטנים, נשלחו לאזורים אלו בעיקר מהגרים. כך הוקמו 28 עיירות פיתוח, בעיקר בנגב ובגליל, לרוב

בסמוך לריכוזי אוכלוסייה פלסטינית או לגבולות הבלתי מיושבים. כוחה של המדינה וחולשתם של המהגרים שבאו זה מקרוב אפשרו להעביר כ-200,000 עולים מזרחים אל ערי הפיתוח, במקרים רבים בניגוד לרצונם (יפתחאל וצפדיה, 1999; צפדיה, 2006; קמפ, 2002). תהליכי ההנדסה הדמוגרפית של הרחבת מפעלי ההתיישבות באזורי ספר, הקמתן של עיירות הפיתוח ופיזור המהגרים סייעו לייחד את המרחב ולהרחיב את השליטה על הקרקעות, בייחוד בקרבת הגבולות שבהם ריבונותה של ישראל הייתה שנויה במחלוקת. התפשטות זו במרחב הגאוגרפי נעשתה מתוך הטמעת ערכים לאומיים, כגון כיבוש השממה וגאולת הארץ, שפיתחו בקרב המתיישבים תחושת שייכות ללאום ולמפעל בינוי האומה, אך בה־בעת היא גם הרחיקה אותם ממרכזי הכוח וההון. מדיניות פיזור העולים בעיירות הפיתוח הובילה להיווצרותה של פריפריה בעלת מאפיינים אתניים ובעיות חברתיות וכלכליות (יפתחאל וצפדיה, 2004).

השימוש של המדינה ומוסדותיה באסטרטגיות של הנדסה דמוגרפית נמשך גם בשנים מאוחרות יותר, ומאפייני ההגירה לפריפריה מעוטת ההזדמנויות שימרו את הפערים בינה לבין המרכז. ואולם, הן האוכלוסיות שהמדיניות מכוונת אליהן, הן מטרות המדינה והן האמצעים להשגתן השתנו. שתי הערים שהמאמר עוסק בהן, ירוחם ודימונה, הן דוגמה טובה להנדסה הדמוגרפית של ישראל בשנות ה־50 ולהשלכותיה, וגם לתמורות שהתחוללו בה.

ההחלטה על הקמת דימונה התקבלה בשנת 1953 במטרה לאתר מקום לעיר שעובדי ים המלח והמפעלים יגורו בה. בשנת 1955 הובאו למקום 36 משפחות של עולים מצפון אפריקה (מרוקו והודו), ובסוף שנות ה־50 ובתחילת שנות ה־60 הצטרפו ליישוב עולים ממזרח אירופה. לאחר שאוכלוסיית העיר פחתה בהדרגה, הגיעו אליה בשנות ה־70 ובשנות ה־90 עולים מברית המועצות ומארצות אחרות, אך העולים המזרחים המשיכו להיות רוב התושבים בעיר (רייך, 2011). בסוף שנת 2013 מנתה אוכלוסיית העיר 33,200 תושבים, והשיעור של מאזן ההגירה הפנימית היה שלילי, -12.0 ל־1,000 תושבים (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2015, לוח 1, עמ' 52). בשנת 2013 עמד שיעור מקבלי דמי אבטלה בדימונה על 15.9 ל־1,000 תושבים, העיר השלישית בארץ בשיעורי אבטלה (שם, עמ' 14). תופעת ההגירה השלילית, הקיימת עוד משנותיה הראשונות של דימונה ונמשכה לאורך כל שנות ה־80, הוסברה כתוצאה של בעיות תעסוקה ובעיות דיור, שהשלכותיהן על הדור הצעיר תמורות במיוחד (יפתחאל וצפדיה, 1999; פנסטר, לוטקר ודנין, 1982).

ירוחם הוקמה בשנת 1951 כמעברת עולים מרומניה ומצפון אפריקה ששמה "תל ירוחם". העולים שהובאו אליה ישירות מן האונייה יועדו לעבוד במכתש הגדול ובמחצבות שבקרבת היישוב, שהיה היישוב היהודי הראשון מדרום לבאר שבע. ואולם, תנאי המחיה הקשים, הבידוד וההזנחה מצד המוסדות גרמו לכך שרוב המתיישבים הראשונים עזבו את המקום. 4 שנים לאחר מכן נעשה ניסיון להפוך את המעברה לכפר מתוך מחשבה שתושביו יעבדו במפעלי האזור ויפתחו גם משקים חקלאיים קטנים ליד ביתם, אך

גם ניסיון זה נכשל. משנות ה־70 הצטרפו לעיר קבוצות חרדיות, דתיות־לאומיות וגרעיני נח”ל, אך עד סוף שנות ה־80 הרוב המכריע של תושבי העיר היה ממוצא מזרחי (מרביתם מרוקאים ומיעוטים הודים). מאז הקמתה התפתחה ירוחם בקצב אטי מאוד, גם בהשוואה לעיר הסמוכה, דימונה (דהן, 2009). בסוף שנת 2013 מנתה אוכלוסיית העיר 8,800 תושבים, שיעור מאזן ההגירה הפנימית היה שלילי, -4.7 ל־1,000 תושבים, ושיעור מקבלי דמי אבטלה ברוחם עמד על 12.6 ל־1,000 תושבים (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2015, לוח 1, עמ’ 54). למן שנותיה הראשונות ועד היום סבלה ירוחם מאבטלה ומקשיי תעסוקה. מחאתם של התושבים על חוסר תעסוקה כרוני ביישוב, על בידוד ועל תחושת תסכול לא זכתה לתשומת לב (מוצפי־האלר, 2012; רייכנר, 2013). אל מול הפערים הגדולים שבין המרכז לבין הפריפריה התגבשה מדיניות חדשה של הנדסה דמוגרפית שביקשה לחזק את הערים באמצעות הגירה.

הנדסה דמוגרפית: סיבוב שני

המדיניות הממשלתית מבקשת לחזק את יישובי הפריפריה באמצעות עידודם של מי שהוגדרו ”אוכלוסייה חזקה“ להגר אל הפריפריה. מדיניות זו נשענת על תפיסות קהילתיות־שיתופיות בקרב חלק מן המעמד הבינוני־גבוה, על אידאולוגיות לאומיות ועל הרצון למלא חלק בתהליכי שינוי ולהתיישב בנקודות פריפריה גאוגרפיות וחברתיות. מדיניות הנדסה הדמוגרפית מאמצת את הגיון הג’נטריפיקציה החדש שבו גישות נאו־ליברליות רואות ביוזמה פרטית, בדרך כלל כלכלית, כלי לשינוי חברתי. במקרה הישראלי, הג’נטריפיקציה מתרחשת בעידוד, בהכוונה ובסיוע של הממשלה, אולם המניעים הכלכליים אינם דומיננטיים. אידאולוגיה לאומית, שיח של שליחות ותפיסות אורחיות רפובליקניות של תרומה וסטטוס הם גורם מרכזי בהגירה לערי הפריפריה. כבר בשנות ה־80 הקימו צעירים מן הציונות הדתית גרעינים תורניים, וצעירים מן המעמד הבינוני החילוני, שחלקם היו עוזבי קיבוץ, הקימו קיבוצים עירוניים בערי הפיתוח. בשונה מן העבר, שבו ביקשו קבוצות אלו לקיים אורח חיים מתבדל, הצהירו המתישבים החדשים בערי הפיתוח על רצונם לפעול למען תיקון החברה כולה, להיות מעורבים ולעתים אף להתמוגג בחברה הסובבת (אברהמי ומנור, 2006). תופעת הקהילתיות וגרעיני התיישבות בתוך מרכזי הערים התרחבה וצברה תאוצה בשנות ה־90 (מיכאלי, 2007; סדן, 2009), כאשר תנועות התיישבות, כגון עמותת איילים שבה עוסק מחקר זה, זכו לתמיכה ממוסדות המדינה שראו במעבר של בני המעמד הבינוני מן המרכז פוטנציאל לחזק את הפריפריה ואת תושביה ולצמצם את הפערים בין מרכז לבין פריפריה (צפדיה, 2008).

עמותת איילים נוסדה בשנת 2002 במטרה לחזק את מפעל התיישבות בנגב ובגליל. לתפיסת מייסדי העמותה ופעיליה, ההגירה השלילית של צעירים בני המקום מאזורי הנגב והגליל לא רק מעצימה פערים חברתיים בין מרכז לבין פריפריה, אלא גם מותירה

את הפריפריה לא מיושבת, ובמציאות זו יש משום איום על ביטחונה של המדינה (ריאיון אישי עם מתן דהן, מייסד העמותה, 21 ביולי, 2013). עמותת איילים מונה 20 מתחמי צעירים הכוללים כפרי סטודנטים וגרעיני בוגרים להתיישבות קבע. כפרי הסטודנטים של עמותת איילים מפוזרים בערי הפריפריה, חלקם כשכונות נפרדות ומובדלות בתוך הערים וחלקם בדיוור ציבורי של חברת עמידר, העמותה משפצת בהן דירות ומאכלסת בהן סטודנטים הגרים לצד תושבי המקום ועוסקים בפעילות התנדבות (עמותת איילים, ללא תאריך א).

בדימונה הקימה עמותת איילים שני כפרי סטודנטים וגרעין להתיישבות קבע של בוגרי העמותה. בשנת 2005 הוקם הכפר הראשון – 18 קרוואנים (ובהמשך גם 10 מבני קבע) הממוקמים בפאתי העיר על אחת הגבעות המקיפות את דימונה. בכפר גרים כ-50 איש, חברי העמותה בלבד, ובהם סטודנטים בני העיר. כעבור שנה, בשנת 2007, הקימו כ-30 סטודנטים ובני שירות כפר נוסף בדיוור הציבורי בשכונת מלכי ישראל בדימונה,¹ ולאחר ביקורת ומאבק תושבים הוא נסגר בשנת 2013. נוסף על כפרי הסטודנטים, עמותת איילים אחראית לגרעין צע"ד (צעירים בדימונה) שהקימו בשנת 2009 בוגרי איילים שהחליטו להישאר לגור בעיר. בשנת 2010 החלה בנייתה של שכונה חדשה בתוך דימונה שיועדה לגרעין, אך בעקבות התנגדות של תושבים בעיר הופסקה הבנייה, שכונת הקרוואנים פונתה וחברי הגרעין נאלצו לשכור בתים ברחבי העיר ולוותר על המגורים יחד כקהילה (עמותת איילים, ללא תאריך ב; קובי יפרת, ראש גרעין צעירים בדימונה ומנהל אגף התיישבות בעמותת איילים, ריאיון אישי, 21.7.2013).

בירוחם, בדומה לדימונה, סטודנטים חברי העמותה מתגוררים בכפר על אחת מגבעות העיר בדירות עמידר וכן בשכונת קבע לבוגרי העמותה ולצעירים בירוחם. בשנת 2007 הוקם כפר הסטודנטים, 10 קרוואנים על דיונה בפאתי ירוחם וכן בדיוור הציבורי הסמוך לקרוואנים. כיום מתגוררים בכפרים 42 סטודנטים ו-7 בני שירות. גם בירוחם קיים גרעין בוגרים של עמותת איילים. חלק מחברי הגרעין פוזרים בעיר, וחלקם גרים בשכונת צעירים חדשה שהקימה המועצה בשיתוף עמותת איילים בסמוך לכפר הסטודנטים. שכונת הצעירים הוקמה בנובמבר 2012, היא כוללת 15 מבני קרוואנים וגרים בה צעירים מירוחם שאינם בוגרי העמותה לצד בוגרי העמותה. ביוזמת תושבי העיר הוקמה בירוחם עמותת הצב"י, "צעירים בירוחם", המלכדת צעירים בני העיר לצד צעירים מחוצה לה הפועלים להתיישבות ולעשייה משותפת בעיר (שלי סוויסה, מנכ"לית צעירים בירוחם, ריאיון אישי, 3.9.2013).

התיישבות הגרעינים היא אסטרטגיה ממשלתית להחייאה עירונית, לשמירה על סדר חברתי ואף לתפיסה לאומית ביטחונית. ייבוא האוכלוסייה אל אזורים אלו נתפס כמהלך המחזק לא רק את הערים, אלא משמש חלק מחזון נרחב יותר של ייחוד הנגב והגליל,

1 בני שירות הם נערים ונערות המשרתים במסגרת של פעילות קהילתית לפני השירות הצבאי, כחלק ממסלול הגיוס.

שמטרתו לשמור על הגבולות ולהבטיח רצף התיישבות יהודית שימנע "השתלטות" של לא־יהודים על קרקעות (ח'מאסי, 2011; צפדיה, 2008, 2010). החיבור בין הנדסה דמוגרפית וג'נטריפיקציה לבין אידאולוגיה ואינטרסים כלכליים תואר בידי מחולליו ויוצריו כמעניק תנופה מחודשת ותקווה לערי הפריפריה, אבל הוא העלה לסדר היום הפוליטי והאקדמי שאלות שונות וסוגיות חברתיות ישנות־חדשות הנוגעות לאתניות, לאי־שוויון, לאפליה ולהדרת תושבים ותיקים ממשאבים ומהזדמנויות הניתנות לחברי הגרעינים. בהגדרת המדיניות כעידוד של אוכלוסיות "חזקות" להגר לערים "חלשות" לא רק שועתק שיח ישן של יחסי עוצמה, אלא גם שאלות של זכויות ומעמד.

מטרת המחקר והשאלות

מטרתו של מחקר זה היא לבחון את מדיניות ההתיישבות של גרעיני עמותות בערי הפריפריה בישראל, המבקשת לחזק אותן, ואת השלכותיה של מדיניות זו, לרבות היחסים בין המדינה ומוסדותיה לבין המתיישבים והתושבים הוותיקים. ממטרה זו נגזרו ארבע שאלות מחקר, ואלו הן: (א) כיצד מתיישבים חדשים ותושבים ותיקים תופסים את ערי הפריפריה ואיזו פרשנות הם מעניקים לפערים שבין מרכז לבין פריפריה; (ב) כיצד המאבק הסמלי על ציונות וחלוציות מתבטא במערכת היחסים בין הקבוצות; (ג) כיצד מתגבשות זהויות אתניות ומעמדיות במפגש בין הקבוצות; (ד) איזה מרקם יחסים נוצר בעיר ומה תפקידה ומקומה של כל קבוצה במערכת היחסים הפנים־עירונית.

שיטה

המחקר נעשה בשיטה איכותנית הבנייתית, והוא מבוסס על ראיונות עומק פתוחים מובנים למחצה ועל ניתוח מסמכים. ניתוח הנתונים נעשה בשיטת הניתוח הנושאי (thematic analysis). קטעי הטקסט שימשו כיחידות ניתוח, וסידורם והבנייתם שימשו לצורך פרשנות וקבלת משמעות. הניתוח כלל ארבעה שלבים: ניתוח ראשוני שבו זיהינו קטגוריות, ניתוח ממפה שבו ערכנו קישורים בין הקטגוריות, ניתוח ממוקד שכלל הבניית תיאורים ממוקדים וניתוח תאורטי שהבנה הסברים מושגיים־תאורטיים של תופעת מדיניות ההתיישבות (שקדי, 2003).

הראיונות

הראיונות נועדו לחשוף ולהבין כיצד המרואיינים מתארים וחווים את תופעת גרעיני ההתיישבות ומה הפירוש שהם גותנים לה במונחיה הייחודיים. כאמור, מדובר בראיונות עומק פתוחים ומובנים למחצה שנעשו עם 60 מרואיינים: 5 חברים מכל גרעין של עמותת איילים בדימונה ובירוחם, 20 תושבים מקומיים מכל יישוב ו־10 ראיונות עם

עובדי הרשויות המקומיות, קובעי מדיניות ואישי ציבור בדימונה ובירוחם. המרואיינים נדגמו בשיטת "כדור שלג" מתוך חיפוש אחר סיפורים הן דומים והן מנוגדים על גרעיני ההתיישבות, עד שהתקבלה תמונה מקיפה של התופעה הנחקרת. כל מרואיין הוא בעל ותק של שנתיים לפחות בהשתתפות בפרויקט, וכל תושב הוא בעל ותק של 10 שנים לפחות של מגורים ביישוב.

הראיונות נמשכו כ־90 דקות, הוקלטו בהסכמת המרואיינים ותומללו לטקסט ששימש מסד לנתוני המחקר. שמותיהם של רוב המרואיינים חברי הגרעינים והתושבים המקומיים נשמרו חסויים לפי בקשתם.

המסמכים

נוסף על הראיונות נעשה שימוש במסמכים מסוגים שונים: מסמכי מדיניות העוסקים בקהילות ובפיתוח הנגב, בייעוץ אסטרטגי ובתקציב של עמותת איילים וכפרי הסטודנטים בדימונה ובירוחם בפרט, מסמכי ארכיון, מסמכי התיישבות של גרעין צע"ד, מסמכי ארכיון על הקמת הכפרים בדימונה ובירוחם, כתבות מן העיתונות המקומית, תמונות, פרוטוקולים של ישיבות מנהלי הכפרים בעמותת איילים וישיבות עם גורמים שונים בעיריות, וכן חשיפה ליומן אישי של חבר גרעין צע"ד והתכתבויות ברשת האינטרנט. כל המסמכים מהווים תמונה מורכבת של גרעיני ההתיישבות מנקודות המבט השונות של מעצבי המדיניות, חברי הגרעינים ותושבי הערים.

את המסמכים ביקשנו וקיבלנו ממרואיינים, ממעצבי מדיניות ברשויות המקומיות, מחברי הנהלת העמותה, מחברי גרעינים, מתושבים וכן מאתרי האינטרנט של העמותה ומשרדי הממשלה. בשלב הראשוני, טרם עריכת המחקר, ערכנו מחקר גישוש שכלל שיחות בלתי פורמליות עם 10 חברי גרעינים ועם 5 תושבים ותיקים בעיר דימונה בנוגע למטרות ההתיישבות ולסוגיית מערכות היחסים הפנים-עירוניות בין חברי הגרעינים לבין התושבים הוותיקים. שלב זה כלל גם קריאת כתבות בעיתונות המקומית ובאתרי האינטרנט.

ממצאים

מראיונות העומק ומניתוח מסמכי המדיניות עולות ארבע תמות מרכזיות המתארות את המפגש בין האוכלוסיות. התמה הראשונה מתייחסת לשאלת קיומם של פערים בתפיסת מעמדן של הערים והסיבות לפערים. פערים אלו הם הבסיס להבנת מערכת היחסים הקונפליקטואלית שנמצאה בהמשך המחקר בין חברי הגרעין לבין התושבים המקומיים. התמה השנייה נוגעת לסטטוס של הקבוצות בהקשר של המאבק הסמלי על תפיסות עצמיות של ציונות וחלוציות, המציב את מי שבחרו בחלוציות לעומת

מי שלכאורה הובאו בניגוד לרצונם. התמה השלישית עוסקת בשאלת ההבדל בין שתי האוכלוסיות ומקומן של הזהויות האתניות, המעמדיות והגאוגרפיות והתגבשותן לפני המפגש ובמהלכו. התמה הרביעית מתייחסת לשאלת החיים המשותפים בעיר ולתפקידה ומקומה של כל קבוצה במערכת היחסים הפנים-עירונית, והיא מצביעה על האפשרות כי השלכות ההתיישבות החדשה מעוררות תחושות אמביוולנטיות בקרב הוותיקים.

על “הבעיה” של הפריפריה: בין המדינה, המתישבים החדשים והאוכלוסייה הוותיקה

שאלת המחקר הראשונה עוסקת בתפיסת המתישבים החדשים והתושבים הוותיקים את ערי הפריפריה ובפרשנות שהם מעניקים לפערים שבין מרכז לבין פריפריה. בשיח הציבורי בישראל מתוארת הפריפריה במושגים של נחיתות, ותושבי הפריפריה מתוארים כמי שמסמלים נידחות, נחשלות, תסכול ועליבות ובעיקר קורבנות – לא בני אדם המעצבים את חייהם כמו ידיהם. זאת ועוד, תושבי הפריפריה מואשמים בפסיביות ונתבעים ל”אחריות” על גורלם (מוצפי־האלר, 1997, 2012). בהנדסה הדמוגרפית, דרך התיישבות של גרעיני צעירים בעיירות הפריפריה, המדינה מבקשת לעודד הגירה ולשנות את המציאות בערים אלו. המתישבים החדשים מוצגים כמי שימשו מודל לחיקוי לאוכלוסייה המקומית, ישנו את התפיסות השליליות בנוגע לאזור וייהפכו לסוכני שינוי בערי הפריפריה. בדומה לתהליכי הג'נטריפיקציה, שבהם אוכלוסייה חדשה מחוללת שינוי ממניעים כלכליים, בכוונה או מבלי משים, נוצרת הבחנה בין התושבים הוותיקים כאובייקטים שאינם יכולים ליטול יוזמה לבין המתישבים החדשים כסובייקטים מחוללי שינוי לאומי. הבחנה זו עוברת כחוט השני בדבריהם של חברי הגרעינים. לתפיסתם של המתישבים החדשים, מצבן של ערי הפריפריה וההגירה השלילית משויכים לתודעה העצמית, לתחושות של חוסר מסוגלות, לרגשי נחיתות, לייאוש ולפסיביות של התושבים הוותיקים:

ע”מ, גרעין איילים: הוא אמר לי – ”מה עברת לכאן? את באה מחיפה, מה את מחפשת בירוחם בכלל?” והוא נולד בירוחם. אתה חושב כל כך רע על המקום שבו אתה גר? אז מה אתה עושה כאן? תלך. אני לא חושבת שאנשים צריכים לסבול כי הם צריכים לגור בירוחם. אנשים צריכים לגור איפה שהם רוצים לחיות. יכול להיות שחבר'ה פה צריכים לעזוב לרגע, בגלל כל המטען שיש להם מגיל צעיר. לא צריך להיבהל מזה שצעירים עוזבים את ירוחם. צעירים עוזבים – צעירים אחרים באים, חילופי אוכלוסיות, זה בסדר.

עבור חברי הגרעינים, הבעיה המרכזית של הפריפריה היא של תדמית שלילית ודימוי עצמי נמוך. מצד אחד, הם מסתירים את הפוטנציאל הגלום בה ומונעים הגירה אל

הפריפריה, ומן הצד האחר, הם פוגעים באפשרות של מי שחיים בה לחולל שינוי בחייהם, למעט עזיבה. שינוי התדמית, לעומת זאת, שחברי הגרעין משתתפים בו, עשוי לזקוף את קומתה של הפריפריה. הג'נטריפיקציה מקבלת אפוא ביטוי בכניסתה של אוכלוסייה חזקה ויוזמת שתחולל את השינוי הנדרש, שהמקומיים אינם מסוגלים לו לכאורה. בראיונות של חברי הגרעין מודגשות יוזמותיהם אל מול הפסיביות של תושבי המקום:

א"ז, גרעין איילים: הם צריכים להשתחרר מתחושת ה"זרקו אותנו פה, דפקו אותנו", מתחושת הקיפוח. זאת חשיבה בעייתית, כי אי אפשר להתקדם. כאילו, איך את יכולה להתקדם אם כל הזמן את תחשבי ש"דפקו אותי" ולא תעשי עם זה שום דבר בעצמך ולא תיקחי אחריות? אז כאילו הנה עובדה, העיר הזאת קיימת 60 שנה ולא ברור איך היא נשארה תקועה. יש פה חשיבה מעוותת של "המדינה לא עושה מספיק". המציאו אלף ואחת סיבות למה המקום הזה לא צומח, ואני חושב שהגישה הזאת צריכה להשתנות.

א"ע, גרעין איילים: אני מאמין שהם כן יכולים אבל בשינוי של תודעה. הם צריכים לשאוף ליותר מהצרכים הבסיסיים של מפעל-בית-עבודה-מפעל-בית-לישון-עבודה. וכל עוד לא תפגיש דימואי ממוצע שמסתפק באוכל לאכול ובגד ללבוש, כל עוד לא תפגיש אותו עם תושב אחר צעיר אקדמאי ששואף להרבה הרבה יותר מזה, אז אותו דימואי לא באמת ירצה לשאוף לרעיונות גדולים יותר, כי הוא לא פוגש אותם, הוא לא יודע מה הם.

הבחנה זו בין התושבים הוותיקים כאובייקטים שאינם יכולים ליטול יוזמה לבין המתגוררים החדשים כסובייקטים מחוללי שינוי עוברת כחוט השני בדבריהם של חברי הגרעינים. מצבן של ערי הפיתוח והפריפריה משויך לתודעה העצמית, לתחושות של חוסר מסוגלות, לרגשי נחיתות, לייאוש ולפסיביות של התושבים:

ש"ב, גרעין איילים: המונח "תודעה כוזבת" חרוט להם על המצח. הם בטוחים שהם לא יכולים, שאין להם. אני רואה בני נוער בירוחם שחושבים שהם לא יכולים ללמוד ולא יצא מהם כלום כי אבא שלהם במפעל. כאילו "מה אתה חי בארץ?" כאילו "בוא'נה, גמרת את עצמך בגיל 16?"

א"ב, גרעין איילים: התודעה היא שזה מקום נחשל, "שמו אותנו פה בשנות ה-50, את ההורים שלנו, את הסבים שלנו. וברחו והשאירו אותנו להתמודד, אין פה כלום, חור תחת, שכוח אל, לא יודעת". ירוחם כאילו, מה שעולה לך בראש... התודעה הזאת של "אני במילא סוג ב בארץ, אז ממילא אני לא יכול התקדם, אני לא יכול לעבוד במקומות שווים, אני בכלל לא יכול". בגלל שהם

חיים פה בתודעה של נחיתות או בכלל לא מנסים ללכת ליחידה טובה בצבא ולהיעזר במדינה כדי להתקדם. הם הולכים לצבא וחוזרים הביתה ומשתמשים בכל מיני קשרים שיש להם פה עם הבסיסים כדי לעשות יומיות וכל מיני דברים כאלה. וזה מאוד לא מקדם. מאוד לא מוציא אותך מהקופסה.

חברי הגרעינים מתארים רצון לשנות את התפיסה ואת התדמית של הערים הפריפריאליות ושל תושביהן, רצון לגרום לתושבים הוותיקים להאמין באזור ולאהוב אותו, לשנות את התרבות ואת השיח המקומי כך שיכיל פחות טענות על קיפוח עדתי, מרמור ותפיסות ”מיושנות“, ולבסוף רצון לשנות את הפוליטיקה המקומית המזוהה כמשפחתית מדי וכבעלת מאפיינים של נפוטיזם. כניסתם שלהם, המגובה באידאולוגיה, באמונה בכוחו של המקום וברצון אמתי לחולל שינוי, תסייע למימוש הפוטנציאל הגלום בפריפריה. חברי הגרעינים רואים בהתיישבותם, הנעשית מבחירה, הזדמנות לשינוי תפיסות ולשינוי תדמית. אל מול הדימוי שלילי המתורגם לעזיבה של צעירים מקומיים את הערים, חברי הגרעינים רואים את עצמם כמי שבחירתם להיות בערים והיוזמה שהם מביאים עמם עשויות לשנות תדמית ומציאות. אמירות אלו מקבלות גיבוי גם מן המדינה וממוסדותיה. כך תואר הפרויקט במחקר הערכה של אחד ממשרדי הממשלה:

אגף שיקום שכונות במשרד הבינוי והשיכון מצא זכות להיות שותף בתוכנית שבו־זמנית מעצימה את התושבים הוותיקים ומהווה אבן שואבת לבני המקום שעזבו ומוצאים עתה אתגר בשיבה הביתה. המשרד לפיתוח הנגב והגליל רואה בגרעיני ההתיישבות, מענה ראשון במעלה לעיבוי ההתיישבות בגליל ובנגב, במשיכת אוכלוסייה צעירה לנגב ולגליל, בהשאת בני מקום וחיוזק היישובים. הגרעינים מגיעים ליישובים שבחלקם סובלים מדימוי עצמי נמוך והגירה שלילית. עצם הבחירה ביישוב, והבחירה להשתקע בו, מעבירה מסר מחזק לתושבים הקיימים ולצעירים השוקלים בחירת מקום מגוריהם העתידי. בכך תורמים הגרעינים הן לצמצום התופעה של הגירה שלילית והן לחיוזק הגירה חיובית. חברי הגרעינים מתגוררים בקרב התושבים, לעתים בקרב הקבוצות החלשות ביותר, מסייעים להם בחיי היום־יום ויוצרים להם מודל חיקוי בכל הנוגע לתרבות מגורים... חלקם בוחרים להמשיך את חייהם ביישוב, ואלו העוזבים מהווים שגרירים של היישוב (טליאס, מור ופיוורקו, 2012).

התפיסה הרואה במתיישבי הגרעינים גורמי שינוי ומודל לחיקוי לאוכלוסייה המקומית, עולה גם בדבריהם של המנהיגות המקומית ובמקום שהם מייצגים להתיישבות החדשה:

מתי חיון, עיריית דימונה: אנחנו רואים בסטודנטים של איילים [את] דור העתיד, גם להנהיג פה בדימונה. זה עלייה בדרגה של העיר. גרעין סטודנטים מושך אוכלוסיות חזקות והופך להיות מודל לחיקוי גם לאוכלוסייה הקיימת.

מאיר חזן, עיריית דימונה: יש להם תרומה מכרעת בנושא היחצנות. טוב שם טוב משמן טוב. הם יוצאים ומביאים את שמה של העיר במקומות אחרים, זה עושה את העבודה.

מיכאל ביטון, עיריית ירוחם: הם עוזבים כי הם לא מאמינים בעיר שלהם, כי הם לא חושבים שזאת עיר טובה שאפשר לצמות בה ולגדל ילדים. צעירים בירוחם בעקבות התהליכים של התיישבות צעירה, יחזור. הנה אני חזרתי הביתה כי באו צעירים מדליקים. אני זה דוגמה. עשרות כמוני. שיניתי את הפרספקטיבה שלי כלפי העיר שלי בגלל שצעירים אידאליסטים אמרו שזה נחמד פה... זה אמירה מגניבה למישהו שגר בירוחם... אני אימצתי תפיסה חדשה שזה נחמד פה...

המתיישבים החדשים מגדירים את הבעיה המרכזית של הערים כדימוי פנימי וחיצוני שלילי, ואילו התושבים הוותיקים מצביעים על בעיות ממשיות הקשורות בחסמי תעסוקה, בנגישות, בתחבורה ובתשתיות ועל אי־שוויון הזדמנויות ואי־צדק חלוקתי, ההופכים את הערים למלכודות עוני שהצעירים רוצים לברוח מהן. 38 מבין 40 התושבים שרואיינו תיארו את החסמים בתחום התעסוקה כבעיה העיקרית בפריפריה:

מ"ב, ירוחם: בירוחם אתה הולך לשירות התעסוקה, אתה מקסימום יכול להירשם לאבטלה. לאן הם יפנו אותך? ואם יפנו אותך למפעל הם יפנו אותך לשכר מינימום, מנהל בהיי־טק בירוחם או בתל אביב זה אותו דבר? פה מעסיקים יכולים להרשות לעצמם. מחזיקים פועלים בשכר עלוב ממלאים את המלאי וזורקים אותם, ועוד פעם קולטים את המסכנים הבאים. פראירים לא מתים – רק מתחלפים.

בתפיסת התושבים, חסמי תעסוקה אלו חוברים לחסמים נוספים בתחומי הנגישות הפיזית למרכז, כמו תחבורה ותשתיות, ויוצרים מלכודת עוני לתושבי הפריפריה: הם מנושלים גם מן האפשרות לתעסוקה באזור הפריפריה וגם באזור המרכז. 14 מן המרואיינים ציינו כי הריחוק הפיזי, התדירות הנמוכה של התחבורה הציבורית ובעיות התשתיות בכבישים חוסמים בפניהם את האפשרות לעבוד במרכז הארץ, כפי שמתאפשר בערים פריפריאליות אחרות ברחבי העולם:

ב"ו, דימונה: היו כמה שידעו שמעבר להרי החושך יש את אזור המרכז ואפשר ללכת לשם ולהצליח, ועשו את זה, אבל רוב האנשים נשארו כאן. כאילו פשוט תקעו אותם בסוג של גטו, ש"יאללה תסתדרו, נקים לכם כמה מפעלים". שמו פה בתי ספר עמלניים ומקצועיים למזרחים כי הם נועדו להיות פועלים ואנשי כפיים, כי הרי מבחינה שכלית הם פחותים. וההגירה השלילית התחילה ברגע שילדים מוכשרים התחילו לגדול וקלטו שיש פער רציני בין מה שהם מקבלים

כאן בפריפריה לבין מה שמקבלים במרכז. והם קלטו שכאן הם לא יכולים להתפתח ויש עולם מעבר ל”ערי החושך” ופשוט ברחו מכאן.

לתפיסת התושבים הוותיקים, לא רק חסמי תעסוקה, אלא גם חלוקה לא צודקת של משאבים מסבירה את מצבן של ערי הפריפריה, כמו כספי ארנונה מן המפעלים ומבסיסי צה”ל, הסמוכים לערים ונהנים משירותיהן, המועברים למועצות האזוריות. מצוקת המשאבים, לצד חסמי התעסוקה, היא שדוחפת את הצעירים החוצה. נוסף על התעלמות מן הבעיות האמתיות, הג’נטריפיקציה מתוארת כניסיון של הדרה ודחיקה:

ע”ע, דימונה: אני מכיר חוק יסוד אצל כל אדם בעולם וזה לחפש את הלחם שלו, מי שלא יהיה לו פרנסה הוא לא יהיה פה.

א”א, דימונה: איילים, גם כשיגיעו למסה, זה לא דבר שיתן מענה ויהפוך את דימונה לעיר ואם בישראל. זה עניין של המדינה. לא של גרעין איילים או רצון טוב של תורן כזה או אחר. הדימוי של דימונה וירוחם כמו כל ערי הפריפריה הוא לא טוב. יש כאלה שאומרים ”בוא נעשה קמפיין דימוי”, ואני כל הזמן אומר להם: ”הקמפיין זה לא הבעיה”. אני אעשה קמפיין, אוֹ-קִי, אני אשפר את הדימוי, אבל בתכל’ס – לצעירים בחיי היום-יום, מה הם ירגישו? דימוי? מדימוי לא הולכים למכולת ולא בונים עיר. אין מגוון תעסוקתי, אין תשתיות, אין אפשרות להגיע, אין רכבות, אין... אז מה??... תן לי תשתיות, מגוון תעסוקתי, מערכת חינוך טובה ומשאבים, ואז אני אוכל לטפל בדימוי...

המדיניות המציבה את המתישבים החדשים כפתרון לבעיות העירוניות, המתוארות במושגים של תדמיות ודימויים, לא רק דוחקת את הוותיקים לשוליים או אל מחוץ לעיר, אלא גם עומדת בסתירה גמורה לפרשנות שהם מעניקים לפריפריה ולמעמדה. בעיניהם, מדובר לא בבעיות תדמית או בפסיביות החוסמת שינוי, אלא ביחסים אי-שוויוניים מתמשכים בין מרכז לבין פריפריה, באופן הקצאת המשאבים ובהזדמנויות המוגבלות של התושבים. כניסתם של המתישבים החדשים, בגיבוי ובעידוד של הממשלה ומוסדותיה, מקנה להם הון סמלי המאפשר להם להגדיר את בעיית הפריפריה במושגים המקנים למעמדם משנה תוקף. הלכה למעשה, הגדרה זו הופכת את התושבים הוותיקים, המסומנים כמי שאינם יכולים להיענות לאתגר ההתיישבות, לשחקני משנה בעיר.

שיח של מאבק: ציונות וחלוציות

שאלת המחקר השנייה נוגעת במאבק הסמלי על ציונות וחלוציות ובאופן ביטוי במערכת היחסים בין הקבוצות. המניעים הכלכליים אינם ממלאים בהכרח תפקיד מרכזי בהתיישבות החדשה בערי הפריפריה, ואת מקומם תופסים מאבקים הקשורים

בסטטוס ובמעמד אזרחי. שיח ביקורתי היסטורי, הקשור בשינויים פוליטיים, כלכליים וחברתיים, בוחן מחדש מאז שנות ה־90 את פרויקט בינוי האומה והמדינה ואת ההדרה וההיררכיות שהוא יצר. בין השאר, שיח זה מאפשר למזרחים תושבי הפריפריה לבחון מחדש ולמתוח ביקורת, מצד אחד, על אופן שייכותם לנרטיב הציוני (גוטוין, 1997; חבר ושנהב, 2002; רם, 2006; שנהב, 2002), ומן הצד האחר, על התפקיד שמילאו במסגרתו. שיח האזרחות הישראלי מכונן היררכיות דרך מושגים של תרומה לקולקטיב, אחריות ובחירה, השוורים בדרך שהמתיישבים החדשים מתארים את עצמם ואת המפעל שהם משתתפים בו. מנגד, הערעור על מושג החלוציות שנוכס בידי קבוצת המייסדים האשכנזית והבחין בין מי שהשתתפו בפרויקט הציוני מתוך בחירה (חלוציות) לבין מי שהובאו או הגיעו בלידת ברה, הוא חלק ממאבק על זהות ועל הכרה הבא לידי ביטוי בפריפריה. אנשי איילים מגדירים את עצמם כציונים וחלוצים, ובהתיישבות בספר הם רואים ביטוי למידת האזרחות הטובה:

אנשים חושבים שהקמנו את המדינה ב־48[19], אנחנו עדיין מקימים את המדינה... הצעירים הנלהבים [חברי העמותה] ממשיכים את דרכו של בן־גוריון ביישוב הנגב והגליל, הם מפיחים בחזונו חיים חדשים... קהילה העומדת בחזית ההגשמה של ערכי הציונות המודרניים... איילים זו המילה האחרונה, הרולס רויס של הציונות... (עמותת איילים, סרטון תדמית, 2011).

הם יוצרים פעילות קהילתית המחזקת את הקהילות והסולידריות הפנימית בתוכן, יוצרים תעסוקה, מושכים יזמים חברתיים לפעול ביישוב, מגייסים משאבים ומניעים יוזמות בינוי מגורים. רבים מחברי הגרעינים פועלים בהתנדבות למען הקהילה... זוהי לדעתנו הציונות המודרנית במיטבה, השומרת על ייחודיות החברה הישראלית כתברה חלוצית ומגשימה שתפיסת הערבות ההדדית היא נר לרגליה (טליאס ועמיתיו, 2012).

פרויקט ההתיישבות בערי הפריפריה הוא חלק מאסטרטגיה רחבה יותר של הנדסה דמוגרפית הכוללת לא רק את היחסים בין קבוצות אתניות יהודיות, אלא גם את היחסים בין רוב יהודי לבין מיעוט לאומי ערבי. אסטרטגיית "ההוספה" בהנדסה הדמוגרפית היא מהלך של שליטה באמצעות עידוד הגירה של אוכלוסייה מקרב הלאום הדומיננטי אל הספר, המלווה באידאולוגיה הממצבת את ההתיישבות כמעשה חלוצי בעל משמעות וחשיבות לאומית (Bookman, 1997; Morland, 2014; Weiner & Teitelbaum, 2001). המעשה הציוני של ההתיישבות בפריפריה של מי שבחרו בכך, בניגוד לתושבים שהגיעו אליה בעל כורחם, מחזקת לא רק את הערים, אלא גם מבטיחה את שליטת המדינה היהודית במרחב, שליטה שהערים החלשות אינן יכולות להבטיח. מעשה ההתיישבות החדש מסמן אפוא את מי שמשותפים בו כחלוצים ציונים, הנבדלים לכאורה ממי שלא הצליחו לעמוד בה. הצגתם של חברי הגרעין בהתיישבות כשליחי המדינה והציונות מנכיחה את המאבק ואת המתחים בין מתיישבים לבין תושבים:

ע”ב, דימונה: למה דימונה נראית איך שהיא נראית? 60 שנה קוראים לזה עיירת פיתוח. מתי יגמר כבר הפיתוח הזה? והציונות אחראית על זה... אתם באים בשם הציונות. ברור שזה לעג לרש, זה עבדות, שעוד משתחוים בפני אותה ציונות, איילים ממשיכים של המדכאים. מה בן-גוריון חשב על ההורים שלנו? מה כל הציונים האלה חשבו עם ההורים שלנו ולמה הם בנו את המדינה הזאת איך שהם בנו אותה?... אני גם יכול להגיד שאני ציוני במובן של הזכות שלי לחיות פה אבל הציונות האשכנזית שפשעה בצורה קטסטרופלית כלפי יהודים מזרחים, אני לא רואה את עצמי חלק מזה.

בעיני התושבים, השיח הציוני המקנה מעמד ויוקרה למתיישבים החדשים, מעורר תחושות אמביוולנטיות. מצד אחד, הם מסתייגים מן השיח, ומן הצד האחר, הם רוצים למקם את עצמם בתוך השיח הזה כחלוצים שלא זכו להכרה ושואפים לה עתה. לתפיסתם, בפרויקט בניוי האומה והמדינה, שהם השתתפו בו, יועד לעיירות הפיתוח תפקיד משני של פרולטריון בספר, ובשל כך רבים מתקשים להזדהות עם השיח הציוני של עמותת איילים, הנתפס כמאיים ומדיר. למושגים כמו הפרחת השממה ופיתוח, שהמתיישבים החדשים משתמשים בהם כדי לתאר את המשימה העומדת בפניהם, יש בעיני התושבים הוותיקים משמעות שונה. ”אני השממה שבאתם להבריח“, הפסוק שכתב באירוניה מרירה היוצר הבאר-שבעי דוד פרץ בשנת 2014, משקף גם את תחושותיהם של תושבי ירוחם ודימונה. ואולם, השיח החלוצי החדש מעורר גם תחושות של נישול ואי-הכרה בתרומתם לפיתוח האזור ובהיותם חלוצים בפני עצמם. כיוון שאין הכרה בהתיישבותם כמעשה של הקרבה אישית למען החברה והלאום וכיוון שבתפיסה החברתית הם לא ויתרו על תנאי מגורים טובים יותר במרכז למען ההתיישבות, אלא נאלצו להישאר בעיירות הפיתוח – הם מודרים מהגדרת הציונות והחלוציות (קמפ, 2002).

להדרה זו משמעות סמליות ומעשיות כאחת, המשתקפות לשיטתם ביחסי הכוח העכשוויים. תמיכתן של המדינה והרשויות המקומיות בעמותות המתיישבים מעוררת חוסר נוחות והתנגדות ואף תביעה להכיר במעמדם ובזכויותיהם של התושבים הוותיקים התובעים את מקומם בתוך השיח החלוצי-ציוני:

ע”ב, דימונה: את הולכת לראשונים שהגיעו לפה, קוראים להם ”ראשונים“ [שם השדרה בכניסה לדימונה]. לעולם לא תשמעי שמשמשים במונח חלוציות. זה ההון הסימבולי. מישוהו קרא פעם לראשונים שהגיעו חלוצים? בחיים לא. הם לא חלוצים. חלוצים זה שם למלח הארץ, לאנשים החשובים הטובים. היפים. יפי הבלורית והתואר. מי החלוצים היום בדימונה? כבר הסטודנטים, נועה קנולר שבאה מתל אביב. זה החלוצים. אז מה זה עושה להם לאגו, לאיילים? טופח להם על השכם להיות הציוניים. ברגע שאלישיב רייכנר כתב ספר ”אנשי ההתיישבות“ בשיא חוצפתו והוא מתראיין אולי 80 כתבות על כמה הם, איך בזכותם ובזכותם ובזכותם. זה יעזור לילד מירוחם להגיד ”אני יכול, לא רק

אשכנזי יכול?" אלישיב הוא הדמות שצריכה לייצג את ירוחם? שיבואו לגור עם קצת צניעות, לא להחריף את יחסי הכוח, לא לרוץ לקחת קרדיט. זה עושה המון נזק.

תהליכי הג'נטריפיקציה בספר הישראלי אינם מפגישים בין יזמים כלכליים לבין תושבים הנדחקים החוצה, אלא בין שתי קבוצות הנאבקות גם על מעמדן הסמלי במרחב. המפגש בין העוסקים ב"חידוש הציונות" לבין מי שנשלחו לערי הספר בשם אותה ציונות הוא התמודדות על מעמד אזרחי רפובליקני ועל אומדן התרומה. שיח האזרחות ומושגי הציונות והחלוציות השזורים בו טעון ברגשות עזים ובתחושות המקבלות משנה תוקף מן העבר, ועל כן הקונפליקט בין קבוצות אלו על רקע ניכוס הסיפור הציוני הוא כמעט בלתי נמנע. תושבי דימונה וירוחם חווים בשנית הדרה חברתית מהגדרת החלוציות והציונות, הניתנת לקבוצה אחרת, חזקה, צעירה והגמונית המנסכת לעצמה, בין שהתכוונה לכך ובין שלא התכוונה לכך, את מעשה החלוציות בתוך עירם. מאבק זה מחדד שאלות של זהות ומבחין בין מתיישבים לבין תושבים.

אנו והם: זהות אתנית

שאלת המחקר השלישית עוסקת בדרך התגבשותן של זהויות אתניות ומעמדיות במפגש בין הקבוצות. הסוגיה האתנית היא רכיב מרכזי בתהליכי הג'נטריפיקציה (Lees, 2016), והיא מזוהה לעתים עם אוכלוסייה אמידה ודומיננטית המתיישבת בשכונות מיעוטים. מעמדה הכלכלי והפוליטי המועדף של הקבוצה המתיישבת (Atkinson & Bridge, 2005) מחדד את ההבדלים בינה לבין תושבי השכונה הוותיקים ומקנה משמעות לזהויות אתניות. אמנם כניסתה של אוכלוסייה בעלת מעמד ואמצעים עשויה לתרום לשיפור מצבה של השכונה, אבל יש ביכולתה גם להדיר או לדחוק לשוליים את התושבים המקוריים. כאשר הג'נטריפיקציה מכוונת בידי הממשלה, היא גם מציבה את תרבותם של המתיישבים החדשים כמודל הרצוי, בניגוד לתרבותם של הוותיקים. במקרה הישראלי, ההתיישבות האידאולוגית המייצרת ערבוב אוכלוסיות נתפסת ככלי לאיזון ולסדר חברתי שיקדם את האוכלוסייה המקומית:

ה"ש, מנהלת בעמותת איילים: התרבות המקומית היא תרבות מרוקאית שבטית, מאוד הומוגנית. אנשים נשאר תקועים כמו במרוקן בשנות ה-50... אני לא אומרת שצריך למחוק את כל התודעה הקודמת ולעשות כור ההיתוך של בן-גוריון... אבל אני כן חושבת שצריך להביא אנשים אחרים לדימונה, לתת אופציה לקבוצה אחרת או להתערבב בין קבוצות. זה משהו שחייב להשתנות. ד"ב, דימונה: העניין של לבן, שחור, אשכנזי, מזרחי - לא מדובר רק בבני אדם. מדובר גם בתודעה. מה התפיסה של לגור בדירות עמידר? זה השבחה! כדי

להציל את התושבים כי הם גרים אתם לגמרי ומהווים מודל. כאילו התפיסה שברגע שיגורו שם סטודנטים שהם אנשים מאוד מסוימים... לא אומרים את זה אבל תסתכלי על הסרט של איילים, סטודנטים עם צבע עור מסוים. איזה מוזיקה יש שם, איזה שירים ”עוד יש מפרש לבן באופק“, לא ישמעו זוהר ארגוב. כאילו הם, רק שיהיו נוכחים במקום הזה. זה לעשות צחוק מתושבים ולהגיד [ש]באה אוכלוסייה חדשה שתעשה פה נבחרת חלומות לדימונה ועד עכשיו ישבו פה אנשים מזרחים, שלוכים, צ'חצ'חים ועוד כל מיני ביטויים שהשתמשו בהם מנהיגים פוליטיים בעבר.

האתניות אינה מסמנת לכאורה את ההבדלים במפגש בין מתיישבים לבין תושבים, שכן בקרב חברי הגרעינים יש גם מזרחים ואף בני העיר עצמה. ואולם, זהות אתנית אינה בהכרח קשורה למוצא מזרחי או אשכנזי אלא לזהויות ולתפקידים שהשחקנים השונים מאמצים. האתניות, כמו במקרים רבים, היא תוצר של קונפליקטים ואינטרסים והמדיום שקבוצות מקדמות דרכו אינטרסים משותפים (קחטן, 2013). האשכנזיות מיוצגת באמצעות המעשה הציוני-חלוצי של המתיישבים החדשים כאידאל נורמטיבי המסמן את האחרים כטובים פחות וכמי שנדרשים להשתנות. סימון זה מחזק בהיבט זהות אתנית מתנגדת. ”אשכנזי“ ו”מזרחי“ קשורים אפוא לא רק למוצא, אלא גם לדימויים, זהויות ומכלול של תפיסות עולם, לאורח חיים, לשפה ותרבות של הגמוניה לעומת שוליים. תיאור זה מלווה בתחושות תסכול של מי שמסומנים מבחינה תרבותית כחלשים, כזקוקים לעזרה וכמי שצפויים להרוויח מן הג'נטריפיקציה. למרות ההרכב האתני המגוון של גרעיני איילים התושבים רואים בהם ”אשכנזים“ ומשתמשים במושג ”השתכנוות“ כדי לתאר את חברי גרעין המזרחים או המזרחים ילידי העיר המתגוררים בכפרים של איילים, מי שאימצו לתפיסתם את השית של הקבוצה הדומיננטית:

ב'ו, דימונה: הכי מציק זה לשמוע דימונאים שגרים בכפרים של איילים שאומרים שהרמה נמוכה פה. זה בדיוק הדרך להשתכנוות. הוא כל כך רוצה להיות חלק מהמקום החזק ולא החלש. ואז מה קורה לו? הוא מזדהה עם הצד החזק והוא בעצמו מתחיל להיות גזעני. הרבה דימונאים פשוט נכנסים למקום הזה, וזאת הדרך להשתכנוות. אתה גדל עם תחושת קיפוח ולא רוצה יותר שיקראו לך פרענק.

ניסיון של מדינות להשתמש בתהליכי ג'נטריפיקציה כדי לייצר סדר חברתי ואיוון עלול לא רק שלא לייצר סדר חברתי, אלא אף להגביר בידול ומתח אתני בין התושבים. המתיישבים החדשים נמנעים מאינטראקציה ומבדלים את עצמם מן התושבים הוותיקים. נוסף על כך, הם מייצרים לעצמם זכויות יתר שאינן ניתנות לקבוצת המיעוט, והדבר מחריף את הבידול (Lees, 2016; Mumm, 2008). המרוויגים תושבי דימונה וירוחם רואים אפוא בחברי הגרעינים קבוצה חזקה ”אשכנזית“ הגמונית, הווכה לקבל זכויות

יתר ותמיכה ממשלתית הנמנעת מהם. הקרבה לגופים ממשלתיים, אישורי הבנייה המזורזים, מלגות ושכר דירה מוזל לחברי הגרעינים נתפסים כזכויות יתר אתניות. זאת ועוד, למרות המניע האידיאולוגי של חברי הגרעינים והתנדבותם בקהילה הם נתפסים כקבוצה מובדלת ומתבדלת. הכפרים של עמותת איילים ממוקמים על גבעות בצדי הערים, והם בנויים בצורה שונה – בנייה אקולוגית מבוץ או קרוואנים וגינה לצד כל מבנה – ועובדה זו מייחדת אותם בנוף העירוני כמרחב נפרד. גם התיישבותם בדיור הציבורי לצד תושבים מוחלשים וגם התיישבותם בשכונות נפרדות על גבעות בקצה הערים נתפסות בעיני חלק מן התושבים שהתראינו כהתנשאות על תושבי המקום וכיצירת מרחבים אתניים שונים בערים המזרחיות.

מי מרוויח?

שאלת המחקר הרביעית נוגעת למרקם היחסים הנוצר בעיר ולתפקידה ומקומה של כל קבוצה במערכת היחסים הפנים-עירונית. בדומה למחקר זה נחקרו גם בעולם תופעות של התיישבות סטודנטים באזורים מוחלשים (studentification) והשפעתן על האזור (Bridge, 2003; Butler, 2007; Gotham, 2005). במקרה זה, הנחת היסוד של מעצבי המדיניות הייתה שהגירה של אוכלוסייה "חזקה" ו"אידיאליסטית" תחולל את השינוי המבוקש בעיירות הספר לא רק בדוגמה ומודל, אלא גם בתרומה של המתיישבים לקהילה. חברי הגרעינים אכן מדגישים את נושא התרומה והמעורבות ויש בו ביטוי לאידאולוגיה החברתית והלאומית שביסוד המעבר מן המרכז לפרפריה, אך התרומה גם משעתקת את יחסי הכוח בין הקבוצות ואת התחושות האמביוולנטיות של התושבים הוותיקים. לצד מאבקים ומתח בין קבוצות האוכלוסייה המניע האידיאולוגי מייצר שיח, גם אם קונפליקטואלי, בין חברי הגרעינים לבין התושבים הוותיקים. רצונם הכן של חברי הגרעינים לעזור לקהילה המקומית הוא שמאפשר מפגש ושיח בין הקבוצות, והם גורמים להתעוררות של צעירים מקומיים:

דוד ביטון, ירוחם: אי-אפשר להציג את המציאות באופן חד-צדדי. מבחינת התועלת – לפני 20 שנה לא היה פה רופא אחד. היום יש 10 רופאים, כולם מהצינות הדתית, מהגרעינים, מהישיבה. זה ברכה? ברכה! אמא שלי מאושפזת בבית חולים. מסעודה ביטון מירוחם, מרוקאית קשת יום, משפחה מרובת ילדים, חצי מהילדים שלה מובטלים או קשוי יום בעצמם, גרושים. סיפורים קלאסיים של עיירות פיתוח. היא מקבלת בסורוקה טיפול וי-איי-פי. למה? הרופאים האלה (חברי גרעינים) מכירים אותה מירוחם. עד עכשיו היא הייתה אנונימית בבית החולים. עכשיו היא לא אנונימית. ואני יכול לתת עוד כמה דוגמאות. באותה מידה אני יכול גם לקטול את הסיפור הזה ולהראות דיכוי והתעלמות, חוסר בדיאלוג אמתי, חוסר במודעות וניכור, אבל אני אומר בסופו של דבר העולם הוא לא שחור לבן.

לצד תמיכה מקומית, הרואה בגרעיני ההתיישבות מי שיוצרים הזדמנויות לתושבים הוותיקים, יש התנגדות הרואה במתיישבים מתחרים על משאבים מקומיים. הביטוי המובהק לתפיסה של המדיניות החדשה ולתהליכי הג'נטריפיקציה שהיא מבקשת לחולל הוא שינוי הייעוד של הדיור הציבורי לטובת המתיישבים החדשים. בדומה למקומות אחרים בעולם, שיח ההתחדשות העירונית רואה גם כאן בדיור הציבורי לא פתרון למצוקות חברתיות, אלא יצירה של שכונות עוני. אם כן, פירוק הדיור הציבורי והג'נטריפיקציה נועדו לערב אוכלוסייה יזמית ופעילה וליצור שכונות שיש בהן הרכב חברתי מאוזן כתנאי הכרחי לקידום הסביבה. התושבים החדשים נתפסים בעיני הרשויות כשחקנים מרכזיים המחזקים את בסיס המס של הרשות, מקדמים שליטה וסדר חברתי ומחוללים שינוי באזורים מוחלשים (Podagrosi & Vojnovic, 2008; Smith, 2002); (Uitermark et al., 2007

ט"א, עיריית ירוחם: איילים קיבלה החלטת ממשלה שמאפשרת לסטודנטים לקבל דירות עמידר, הם לא אוכלוסיית זכאים בהגדרה, אבל הכניסה שלהם לדירות עמידר בירוחם יצרה אינפלציה של האזורים האלה. הם שיפצו אותם כמובן. יש עשרות אנשים שמחכים לקבל דירות עמידר ולכן אתה נמצא כל הזמן בדילמה, מצד שני אם אתה באמת מכמת ומעריך את התרומה של אותם צעירים לשכונת הגבעה, אז אתה מבין שאין מה לעשות, זה תהליכים שצריכים לקרות. אי אפשר לטפל רק ברווחה, צריך גם לטפל בתמיכה של העיר, וזאת הדרך הדמוגרפית לעשות את זה.

בשונה מתהליכי ג'נטריפיקציה רגילים, המניע הכלכלי ממלא תפקיד משני במניעים של המתיישבים, אך החשש בקרב המקומיים הוא שהעדפת המתיישבים תבוא בהכרח על חשבון צעירים בני המקום. תושבים ותיקים, בעיקר בירוחם, טוענים כי מחירי הדיור עולים בשל כניסה מבחוץ של אוכלוסייה בעלת אמצעים ובעיקר בעלת כוח פוליטי:

א"מ, ירוחם: בשכונות החדשות 90 אחוז מהתושבים הם תושבי הגרעין. כאילו "בוא'נה אנחנו נולדנו פה, אנחנו גדלנו פה". לא שתושבי הגרעין אשמים בזה, אבל התחושה שרק הם יכולים לגור בשכונות החדשות – גורמת איזשהו כאב... אנחנו מדינה חופשית, כל אחד בא עם הכסף שלו ויעשה בו מה שהוא רוצה, אבל מה יהיה עם הילדים שלי?? איך הם יוכלו לקנות פה בית? אם מחיר בית טיפס פה למיליון שקל, מתי הם יוכלו לחלום לקנות פה בית? ... הם באו ושינו פה את הכול. הם הפכו את היוצרות פה בירוחם. הם ייקרו את הכול. אני רואה בזה גם יתרון אבל גם איזשהו חיסרון מבחינת התושבים הוותיקים.

בדומה לתופעת הג'נטריפיקציה, שבה אוכלוסייה ותיקה הנתפסת כבעייתית נדחקת ומוחלפת בתושבים חדשים (Slater, 2011; Smith, 1986), תושבי הערים מפרשים

את כניסתם של חברי הגרעינים כניסיון להחליפם. בשנת 2014 קמה בירוחם תנועת הצעירים "התעוררות" במטרה לתת עדיפות לבני ירוחם המבקשים להישאר בעיר, שנוצרה בה, לטענתם, "פריפריה בתוך פריפריה" המפלה את ותיקי המקום. שנתיים קודם לכן יזמו תושבים ותיקים עצומה באינטרנט ששמה "די לג'נטריפיקציה בדימונה" (2012). 91 תושבים התמו על העצומה ודרשו שוויון בזכות למגורים ותשלום ארנונה מצד חברי הגרעינים שזכו לפטור. גם התקשורת המקומית פרסמה כתבות לאורך השנים וביטאה התעוררות בערים כלפי תופעת ההתיישבות והתמיכה הממשלתית בה. בדימונה הובילה התעוררות זו למאבק משפטי ולהפסקת הבנייה של השכונה החדשה לבוגרי עמותת איילים. בעקבות הביקורת סגרה עמותת איילים גם את ההתיישבות בדיר הציבורי בעיר בשנת 2013.

גם התעסוקה, כמו הדירות, הפכה למוקד מתח בין הקבוצות. המאבק על התעסוקה מאפיין את הפריפריה משנותיה הראשונות ועד ימינו, והסוגיה מלווה בתחושות קשות של קיפוח ודאגה ממשית למציאת מקור פרנסה לתושבי הערים. 36 מתוך 40 התושבים שרואיינו חשבו כי המשרות בערים צריכות להיות בעדיפות לתושבים ותיקים ולבניהם או לבנותיהם:

א"מ, ירוחם: קיבלנו אתכם אלינו הביתה, אתם משתלטים לנו על הבית ואתם אפילו עוד מעט תגרשו אותנו מהבית, כי אתם תאלצו אותנו ללכת לחפש בית או פרנסה במקום אחר, כי את כל משרות החינוך אתם תפסתם, את כל המשרות במתנ"ס אתם תפסתם. כל המשרות החשובות באמת בחברה אתם תפסתם. מה השאתם לנו? לעולם אנחנו נישאר חוטבי עצים ושואבי מים או שגם לנו תהיה אפשרות להתקדם?

תחושות הבלבול והאמביוולנטיות בנוגע לשילובם של חברי גרעינים בתחומים של דיר, תעסוקה ופוליטיקה מבטאות את המתח הרחב יותר סביב עצם כניסתם ושילובם של חברי הגרעינים בקהילה המקומית. בשונה מג'נטריפיקציה "קלאסית", המונעת משיקולים כלכליים, המניע האידאולוגי מייצר אמביוולנטיות גם בקרב חברי הגרעינים בנוגע לתפקיד שהם ממלאים. פעילות ההתנדבות והמפגש עם תושבים כחלק מן האידאולוגיה מאלצת את חברי הגרעינים לשאול שאלות על מקומם ועל תפקידם בתהליכי הג'נטריפיקציה, ולא להיות רק "מנשלים" ומסוגרים כמו בתהליכי הג'נטריפיקציה הכלליים בעולם:

ה"ש, מנהלת בעמותת איילים: זה מאוד מאוד השפיע עליי, הסיפור של הגרעין (פירוק שכונת הגרעין), שאמרו כמה אנחנו לא בסדר ומזיקים. אמירות מאוד מאוד קשות והרבה מאוד התנגדות. זה השפיע גם על מנהלי כפרים אחרים. זה מעלה שאלות, למה לא מעודדים התיישבות של בודדים למה זה חייב להיות בקבוצות? ויש בזה שינוי. העמותה בונה יחידות דיר ולא רק כגרעין.

מסקנות

כמו במדינות אחרות, גם בישראל שימשה ההנדסה הדמוגרפית להשגת שליטה באזורי הספר באמצעות פיזור אוכלוסייה. כוחה של המדינה, מצד אחד, וחולשתם של מהגרים מזרחיים ואחרים, מן הצד האחר, יצרו ערי ספר בעלות מאפיינים אתניים מובהקים. הפערים בין המרכז לבין הפריפריה, חלוקת המשאבים הבלתי שוויונית ומיעוט ההזדמנויות חיברו בין אתניות לבין מעמד והפכו את הערים ואת תושביהן למוחלשים. הפרויקט החדש של הנדסה דמוגרפית, התיישבות גרעיני צעירים בפריפריה, שמאמר זה עוסק בו, ביקש לתת מענה לשתי בעיות הקשורות זו בזו. הראשונה, הפערים הגדולים בין המרכז לבין הפריפריה והתרכזות האוכלוסייה היהודית במרכז, והשנייה, החשש שבשל חולשתן של ערי הפריפריה הן לא יעמדו במשימה של תפיסת חזקה בספר. המשימה הציונית של גרעיני המתיישבים החדשים הוגדרה אפוא במושגים של ייחוד הנגב וחיזוק ערי הפיתוח. בשונה מבעבר, ההנדסה הדמוגרפית החדשה נשענה לא על כוחה של המדינה להעביר אוכלוסיות לפריפריה, אלא על עידוד הגירה ושילוב בין תמריצים כלכליים וסמליים לקבוצות צעירים שתוארו כ"אידיאליסטיות" ו"ציוניות". השימוש בהנדסה הדמוגרפית מוכר בספרות העוסקת בפריפריה הישראלית ובהקמת ערי הפיתוח בספר הישראלי (יפתחאל וצפדיה, 1999; צפדיה, 2006; קמפ, 2002). לעומת זאת, בדומה לתהליכים המוכרים ממקומות רבים בעולם שלכאורה אינם פוליטיים, הג'נטריפיקציה יוחסה בעיקר לתהליכים לא מתוכננים המונעים מטעמים אישיים וכלכליים. במקרה הישראלי מדובר במעבר של אוכלוסיות עשירות לשכונות עוני, דוגמת יפו, הנהנית מקרבה לים ולתל אביב (Monterescu, 2015). ואולם, כפי שתואר למעלה, הג'נטריפיקציה עשויה לקבל עידוד ממשלתי בדרכים שונות כחלק מתפיסה הרואה ביוזמה פרטית כלי לשינוי ובמעבר של אוכלוסייה חזקה לשכונות מוחלשות – את הפתרון. ההנדסה הדמוגרפית, העברת אוכלוסייה מן המרכז לספר, לוותה במקרה הישראלי בהיגיון של ג'נטריפיקציה, כלומר בחיזוק ערי הספר באמצעות מתיישבים מסוג חדש לכאורה, המסוגלים לעמוד במשימה. המהלך המתוכנן נועד לחולל שינוי בערי הפריפריה באמצעות מעבר מן המרכז של מי שהוגדרו אוכלוסייה "איכותית" ואקטיבית ושנועדו להוביל שינוי ולשמש מודל לתושבים המקומיים. ההיגיון המנחה את המהלך, גם אם המוטיבציות של המשתתפים בו שונות, דומה לתהליכי ג'נטריפיקציה במקומות אחרים בעולם שבהם אוכלוסייה ממעמד בינוני-גבוה מתיישבת בשכונות עוני ומשנה את פניהן. המעבר לשכונות העוני נובע ממניעים כלכליים, והצפי הוא שאיכות החיים וערך הדירות בשכונות יעלו. ואולם, במקומות רבים בעולם תהליכים אלו זוכים לעידוד של ממשלות ורשויות מקומיות שבעידן הנאו-ליברלי רואות ביוזמה הפרטית את הכלי לחולל שינויים. המעבר של אוכלוסיות חזקות לשכונות עוני יביא לשיפור במצבן, לטובת כל תושביהן. במקרה הישראלי מילא המניע הכלכלי תפקיד משני בלבד, ואילו שיח אידאולוגי אורח-רפובליקני והתגמולים הסמליים הנובעים

ממנו היו המניע העיקרי להתיישבות. הנדסה דמוגרפית של המרחב נשענה אפוא על כלים של ג'נטריפיקציה, אך הייתה מכוונת מלמעלה במטרה לחזק את ערי הפריפריה. כמו במקרים אחרים, גם במקרה הישראלי תהליכי ההנדסה הדמוגרפית והג'נטריפיקציה מלווים במתחים בין מתיישבים חדשים לבין תושבים מקומיים, המוצאים את עצמם בתחרות על משאבים סמליים וחומריים.

הגדרת המתיישבים החדשים במושגים של ציונות וחלוציות הפכה, גם אם לא התכוונה לכך, את התושבים הוותיקים למי שהגיעו למקום שלא ברצונם ואת תרומתם לשולית. שלא במקרה, המתיישבים החדשים מתארים את בעיית הפריפריה במושגים השאובים מן העולם הפסיכולוגי של דימויים שליליים ופסיביות, ואילו התושבים מדגישים את המחסור המתמשך במשאבים ובהזדמנויות. התושבים בשיח של המתיישבים והמוסדות הופכים למי שעסוקים בעיקר בתלונות, לעומת המתיישבים המגיעים עם יוזמה וחזון, וכך ניתן חיזוק נוסף למעמדם של מתיישבים אלו. מעבר לשאלה בנוגע לתרומה ולמאבק על זכויות היסטוריות, לפי תפיסתם של חלק מן התושבים, המדיניות החדשה משפיעה גם על הנגישות למשאבים חומריים, כגון דיור ומקורות תעסוקה, ודוחקת אותם לשוליים, בביתם־שלהם.

המפגש בין מתיישבים חדשים לבין תושבים ותיקים, בחיבור שבין הנדסה דמוגרפית לבין ג'נטריפיקציה, שזור מאבקים על משאבים סמליים וחומריים. הניגוד לכאורה בין מתיישבים אידיאליסטים ויוזמים הבוחרים לעבור לפריפריה לבין תושבים שנשלחו אליה בניגוד לרצונם והם פסיביים בהתנהלותם מייחס לראשונים זהות ציונית וחלוצית ומנשל אותם, לתפיסת התושבים, מתרומתם ומהקרבתם. המאבק הסמלי מתורגם גם לתפיסת ההווה הן בפרשנות למצבן של עיירות הפיתוח – דימוי ותדמית לעומת הזנחה ומחסור – והן בחיזוקה ובעיצובה של הזהות האתנית המגדירה את המתיישבים ואת התושבים.

מקורות

- אברהמי, א' ומנור, א' (2006). קהילות ייעוד שיתופיות בעיר ובכפר. אופקים בגיאוגרפיה, 66, 79-94.
- גוטוויץ, ד' (1997). היסטוריוגרפיה חדשה או הפרטת הזיכרון. בתוך י' ויץ (עורך), בין חזון לרוויזיה: מאה שנות היסטוריוגרפיה ציונית (עמ' 311-344). ירושלים: מרכז זלמן שזר.
- דהן, י' (2009). מנהיג מקומי: מכניזם של שינוי עומק בפריפריה, ירוחם: 1983-2006. ירושלים: האוניברסיטה העברית.
- חבר, ח' ושנהב, י' (2002). המבט הפוסט קולוניאלי. תיאוריה וביקורת, 20, 9-22.
- ח'מאיסי, ר' (2011). הנדסה דמוגרפית והשיח הדמוגרפובי: מנטל למנוף. החברה הערבית בישראל, 4, 13-25.

טליאס, מ', מור, י' ופיורקו, י' (2012). הערכת גרעיני התיישבות עירוניים: מחקר הערכת גרעינים המשתתפים בתכנית הסיוע של משרד הבינוי והשיכון והמשרד לפיתוח הנגב והגליל. ירושלים: צפנת מכון למחקר.

יפתחאל, א' וצפדיה, א' (1999). מדיניות וזהות בערי הפיתוח: השפעת התכנון והפיתוח על יוצאי צפון אפריקה, 1952-1998. באר שבע: מרכז הנגב לפיתוח אזורי.

יפתחאל, א' וצפדיה, א' (2004). מדינה, מרחב והון: מהגרים בישראל וריבוד חברתי-מרחבי. בתוך ד' פילק וא' רם (עורכים), שלטון ההון, החברה הישראלית בעידן הגלובלי (עמ' 197-221). ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2015). הרשויות המקומיות בישראל 2013. אוהור ב־22 ביוני, 2017 מתוך <http://www.cbs.gov.il>

מוצפי־האלר, פ' (1997). יש לך קול אותנטי: מחקר אנתרופולוגי ופוליטיקה של ייצוג מחוץ לחברה הנחקרת ובתוכה. תיאוריה וביקורת, 11, 81-98.

מוצפי־האלר, פ' (2012). בקופסאות הבטון: נשים מזרחיות כפריפריה הישראלית. ירושלים: מאגנס.

מיכאלי, נ' (2007). אנשי המחרת: הקבוצות השיתופיות החדשות בישראל בין מייסדי קהילות ייעוד למחדשי תנועת העבודה (עבודת דוקטורט). תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.

סדן, א' (2009). עבודה קהילתית: שיטות לשינוי חברתי. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

עמותת איילים (2011). עמותת איילים: סרטון תדמית [קובץ וידאו]. אוהור ב־16 בספטמבר, 2013, מתוך <http://www.youtube.com>

עמותת איילים (ללא תאריך א). אודות העמותה. אוהור ב־16 בספטמבר, 2013 מתוך <http://ayalim.org.il>

עמותת איילים (ללא תאריך ב). גרעין ההתיישבות בדימונה. אוהור ב־16 בספטמבר, 2013 מתוך <http://ayalim.org.il>

עצומה: די לג'נטריפיקציה בדימונה (2012). אוהור ב־16 בספטמבר, 2013, מתוך <https://www.atzuma.co.il>

פנסטר, ט', לוטקר, ע' ודנין, י' (1982). תיק פיתוח: דימונה. תל אביב: תה"ל מהנדסים יועצים בע"מ.

פרץ, ד' (2014). מברחי השממה. המקום הכי חם בגיהינום. אוהור ב־28 בינואר, 2016 מתוך <https://www.ha-makom.co.il>

צפדיה, א' (2006). ישראליותן של ערי הפיתוח. בתוך ח' יעקובי וט' פנסטר (עורכים), עיר ישראלית או עיר בישראל? שאלות של זהות, משמעות ויחסי כוחות (עמ' 191-215). ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.

צפדיה, א' (2008). יישובים חדשים במטרופולין באר שבע: מעורבותן של עמותות ההתיישבות. בתוך י' גרדוס ומ' גליצנשטיין (עורכים), באר שבע: מטרופולין בהתהוות (עמ' 105-124). באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

צפדיה, א' (2010). מיליטרזים ומרחב בישראל. סוציולוגיה ישראלית, יא(2), 337-361.
 קחטן, ד' (2013). אשכנזי זה מוצא, צהוב זה אופי: הבניית זהויות אתניות בקרב חיילים
 קרביים. בתוך ז' שביט, א' ששון לוי וג' בן פורת (עורכים), מראי מקום: זהויות
 משתנות ומיקומים חברתיים בישראל (עמ' 57-84). ירושלים ותל אביב: מכון ון
 ליר והקיבוץ המאוחד.
 קמפ, א' (2002). שליטה מדינית והתנגדות בספר הישראלי. בתוך ח' חבר, י' שנהב
 ופ' מוצפי-האלר (עורכים), מזרחים בישראל (עמ' 36-67). ירושלים ותל אביב:
 מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
 רייך, ד' (2011). דימונה: העשור הראשון והשפעתו על התפתחות העיר (עבודת
 דוקטורט). חיפה: אוניברסיטת חיפה.
 רייכנר, א' (2013). דווקא שם: סיפורם של אנשי ההתיישבות החברתית. תל אביב:
 ידיעות אחרונות, ספרי חמד.
 רם, א' (2006). הזמן של הפוסט: לאומיות והפוליטיקה של הידע בישראל. תל אביב:
 רסלינג.
 שנהב, י' (2002). יהודים יוצאי ארצות ערב בישראל: הזהות המפוצלת של מזרחים
 במחוזות הזיכרון הלאומי. בתוך ח' חבר, י' שנהב, ופ' מוצפי-האלר (עורכים),
 מזרחים בישראל (עמ' 105-151). ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
 שקדי, א' (2003). מילים המנסות לגעת: מחקר איכותני - תיאוריה ויישום. תל אביב:
 אוניברסיטת תל אביב.

- Abu-Laban, Y. (2001). The future and the legacy: Globalization and the Canadian settler-state. *Journal of Canadian Studies*, 35(4), 262-276.
- Atkinson, R., & Bridge, G. (2005). *Gentrification in a global context: The new urban colonialism*. London, England: Routledge.
- Bookman, M. Z. (1997). *The demographic struggle for power: The political economy of demographic engineering in the modern world*. London, England: Taylor & Francis.
- Bridge, G. (2003). Time-space trajectories in provincial gentrification. *Urban Studies*, 40(12), 2545-2556.
- Butler, T. (2007). For gentrification? *Environment and Planning A*, 39, 162-181.
- Cameron, S. (2003). Gentrification, housing redifferentiation and urban regeneration: 'Going for growth' in Newcastle upon Tyne. *Urban Studies*, 40(12), 2367-2382.
- Clark, E. (2005). The order and simplicity of gentrification: a political challenge. In R. Atkinson & G. Bridge (Eds.), *Gentrification in a global context: The new urban colonialism* (pp. 256-264). London, England: Routledge.

- Davidson, M., & Lees, L. (2005) New-build 'gentrification' and London's riverside renaissance. *Environment and Planning A*, 37, 1165-1190.
- Gotham, K. F. (2005). Tourism gentrification: The case of New Orleans' Vieux Carre (French quarter). *Urban Studies*, 42(7), 1099-1121.
- Lees, L. (2007). Afterword's. *Environment and Planning A*, 39, 228-234.
- Lees, L. (2016). Gentrification, race, and ethnicity: Towards a global research agenda? *City & Community*, 15(3), 208-214.
- Lees, L., Bang Shin, H., & López-Morales, E. (2016). *Planetary gentrification*. Cambridge, England: Polity.
- Lees, L., Slater, T., & Wyly, E. (2008). *Gentrification*. New York, NY: Routledge.
- McGarry, J. (1998). Demographic engineering: The state-directed of ethnic group as a technique of conflict regulation. *Ethnic and Racial Studies*, 21(4), 613-638.
- Monterescu, D. (2015). *Jaffa shared and shattered: Contrived coexistence in Israel/Palestine*. Bloomington, IN: Indiana University Press.
- Morland, P. (2014). *Demographic engineering: Population strategies in ethnic conflict*. Farnham, England: Ashgate.
- Mumm, J. (2008). Report from the field: Redoing Chicago – Gentrification, race and intimate segregation. *North American Dialogue*, 1(1), 16-19.
- Öktem, K. (2008). The nation's imprint: Demographic engineering and the change of toponymes in republican Turkey. *European Journal of Turkish Studies (Thematic Issue)*, 7, 1-33.
- Pearson, D. (2000) .The ties that unwind: Civic and ethnic imaginings in New Zealand. *Nations and Nationalism*, 6(1), 91-110.
- Podagrosi, A., & Vojnovic, I. (2008). Tearing down Freedmen's Town and African American displacement in Houston: The good, the bad, and the ugly of urban revival. *Urban Geography*, 29, 371-401.
- Seker, N. (2007). Demographic engineering in the late Ottoman empire and the Armenians. *Middle Eastern Studies*, 43(3), 461-474.
- Slater, T. (2011). Gentrification of the city. In G. Bridge & S. Watson (Eds.), *The New Blackwell companion to the city* (Chapter 50). Chichester, England: Wiley-Blackwell.
- Smith, D. P., & Phillips, D. A. (2001). Socio-cultural representations of greentrified Pennine rurality. *Journal of Rural Studies*, 17(4), 457-469.
- Smith, N. (1986). Gentrification, the frontier and the restructuring of urban space. In N. Smith & P. Williams (Eds.), *Gentrification of the city* (pp. 15-34). London, England: Unwin Hyman.

- Smith, N. (2002). New globalism, new urbanism: Gentrification as global urban strategy. *Antipode*, 34, 427-450.
- Uitermark J., Duyvendak J. W., & Kleinhans, R. (2007). Gentrification as a governmental strategy: Social control and social cohesion in Hoogvliet, Rotterdam. *Environment and Planning A*, 39, 125-141.
- Weiner, M., & Teitelbaum, M. S. (2001). *Political demography and demographic engineering*. New York, NY, & Oxford, England: Bergahn Books.